

Н.В. Дерев'янченко

РИСИ МЕНІПЕЇ В РОМАНАХ МІШЕЛЯ УЕЛЬБЕКА

Творчість французького письменника Мішеля Уельбека (*Michel Houellebecq*, нар. 1958 р.) є надзвичайно популярною у всьому світі. Останній у прозовому доробку твір М. Уельбека «Карта і територія» (*La carte et le territoire*, 2010) було нагороджено найпрестижнішою літературною нагородою Франції – Гонкурівською премією.

Однак в українському літературознавчому просторі знаходимо лічену кількість робіт, присвячених творчості письменника (А. Меншій, Ю. Павленко, А. Репа, Н. Сняданко, Я. Тарасюк, Б. Шуба). Російське літературознавство представлене насамперед статтями, які дають загальну характеристику тематики романів М. Уельбека (О. Беззубцев-Кондаков, С. Дубін, Є. Єрмолов, В. Липневич, М. Сарніков, І. Суслова, С. Шейпак та інші). У зарубіжному літературознавстві накопичено значно більше робіт (О. Бардоль, О. Белланже, М. Даві, М. Л. Клеман, В. Ланге, Д. Демонп'єн, Д. Ногез, Р. Скобер, Б. Віар, С. ван Васмаель та ін.).

Для визначення домінант художнього мислення письменника слід дослідити жанрові особливості його романів. Це необхідно, тому що літературний жанр є певною формою авторської позиції і окреслює багато компонентів як в структурі тексту (спосіб оповіді, просторово-часові форми, сюжет, способи створення образів), так і в змістових аспектах. Н. Копистянська зазначає: «Хибною є думка, що можна зрозуміти твір, відповідно його прочитати, зіграти на сцені, перекласти на іншу мову, не визначивши його жанрового різновиду» [3, 12].

Мета нашої розвідки – визначити риси жанру меніп'єї в романах М. Уельбека.

На зв'язок творів М. Уельбека, а саме роману «Елементарні частинки», з меніп'єєю звернув увагу німецький дослідник В. Ланге у статті «Елементарні частинки Уельбека й меніп'єова сатира». Нам видається продуктивною ця думка, і в даному підрозділі ми розширюємо поле дослідження творів письменника в контексті меніп'єї, залучаючи ще три романи («Розширення поля борні», «Платформа», «Можливість острова»), які, на нашу думку, мають ознаки означеного жанру.

Романи М. Уельбека становлять собою поєднання натуралізму й есхатології, комічного, фантастичного, а також містять елементи філософії екзистенціалізму, що дозволяє розглядати романи письменника як варіант сучасної меніп'єйної сатири. Т. Бовсунівська зазначає: «Сутність жанрового розвитку роману-меніп'єї складає прагнення автора дійти до нігілістичної межі у пізнанні світу та істини. Меніп'єйна форма максимально пристосована до вираження інтелектуального експериментування, а отже, нігілістичне спрямування такому експериментуванню надається доволі легко за умови авторського прагнення» [2, 74].

М. Бахтін окреслив риси меніп'єї у роботі «Проблеми поетики Достоевського». Дослідник стверджує, що меніп'єова сатира античності разом з сократичним діалогом належить до особливої сфери літератури –

«σπουδοῦέλοιο», тобто до сфери серйозно-сміхового [1]. На його думку, «"меніппова сатира" стала одним з головних носіїв і провідників карнавального світовідчуття в літературі аж до наших днів» [1, 130]. Стверджуючи, що в творчості М. Достоевського втілені усі особливості меніппеї з відповідними видозмінами й ускладненнями, М. Бахтін пише, що «не суб'єктивна пам'ять Достоевського, а об'єктивна пам'ять самого жанру, в якому він працював, зберігала особливості античної меніппеї» [1, 140].

Т. Бовсунівська зазначає: «В основі кожного жанру лежить засадовий патерн. Він упізнається, незважаючи на ті трансформації, які зазнає даний жанр у процесі когнітивного моделювання. Патерни утворюють смислоструктуру жанру. Теорія патернів має прямий стосунок до креативного, зокрема, жанрового мислення. Будь-яка жанрова трансформація залишає слід, що є пам'яттю про неї. Цей слід є нічим іншим, як грою з патернами всередині смислоструктури жанру, часто така гра запланована автором» [2, 52].

М. Бахтін виділяє чотирнадцять досить конкретних особливостей меніппової сатири в епоху Античності. В нашому аналізі ми будемо послуговуватися цією класифікацією, щоб установити, як ідентифіковані М. Бахтіним риси меніппеї реалізуються і модифікуються в романах М. Уельбека.

1. Перша особливість – це наявність сміхового елемента, хоча його роль може бути більшою або меншою. Так, «сміховий елемент дуже вагомий, наприклад, у Варрона» [1, 131] і «редукується у Боеція» [1, 131]. Сміх є невід'ємною частиною всіх романів М. Уельбека. Сміх як інструмент сатиричного зображення дійсності автор використовує в романі «Елементарні частинки», коли розповідає про перебування Брюно в Краю Змін, на мисі Агд і висміює поведінку покоління 68-го року, коли відбулася сексуальна революція, а також покоління хіпі. Так само сатира направлена на віто устрою йно секту елогімітів у романі «Можливість острова». Протагоніст роману Даніель навіть за професією комік. А у «Карті і території» сатира направлена на сучасне мистецтво.

В. Ланге, простежуючи риси меніппової сатири в романі «Елементарні частинки» говорить, що «Мішель Уельбек – новоявлений у сучасному світі представник кінізму, наш пост- (або пізньо-) модерністський Діоген» [4, 238].

У «Можливості острова» головний персонаж Даніель¹ пише сценарій фільму під назвою «Діоген-кінік» і називає його найбільшим успіхом у свої кар'єрі. У ньому йдеться про те, що кініки «навчали дітей вбивати і з'їдати власних батьків, як тільки останні, не здатні працювати, перетворюються на зайві роти» [6, 42]. Згадка про Діогена свідчить, що М. Уельбек свідомо акцентує увагу на зв'язку своїх творів з цинізмом. Зовнішній вигляд пророка псевдорелігійної секти елогімітів можна сприймати як «кітч». Адже він з'являється серед своїх adeptів «надухмянений, свіженький, вдягнений у джинси та майку з написом «Lick my balls», з торбинкою через плече» [6, 109]. Слід звернути увагу, що пророк несе торбину через плече, яка була одним із атрибутів античних кініків, разом з посохом і плащем.

2. Наступна особливість меніппеї – свобода від вимог зовнішньої життєвої правдоподібності. М. Бахтін припускає, що «у всій світовій літературі ми не знайдемо більш вільного за вимислом і фантастикою жанру, ніж меніппея» [1, 131]. Тоді як у романах «Розширення поля борні» і «Платформа» елемент фантастичного не так яскраво виражений, в «Елементарних частинках» йдеться про створення нової безсмертної людської раси, й поверхня тіла нових людей буде вкрита корпускулами Краузе, а у «Можливості острова» – про клонованих неолудей, що спілкуються між собою у віртуальному просторі й позбавлені людських емоцій і почуттів.

3. Третьою рисою меніппеї, за М. Бахтіним, є те, що найсміливіша фантастика й авантюра внутрішньо мотивуються і служать для пошуків правди, «провокування і, головне, для її випробовування» [1, 131]. Одними з основних функцій романів М. Уельбека є саме провокація і випробовування моральних і філософських ідей, що викликає полеміку навколо доробку автора. Він зображує віто устр світ, у якому функціонують ці ідеї, чим викриває їхню приховану сутність.

4. У меніппеї часто можна прослідкувати риси «нетряного натуралізму». «Пригоди правди на землі відбуваються на великих дорогах, в лупанаріях, і у злочинницьких притонах, у тавернах, на базарних площах, у тюрмах, на еротичних оргіях таємних культів і т. п.» [1, 132]. Хронотопи меніппеї – це місця, де порушується ієрархічна шкала оцінок, варіювання «верху» і «низу», поєднання життя і смерті – все це риси як меніппейного континууму, так і романів М. Уельбека.

Так, події відбуваються або в клубах обміну статевими партнерами, або в натуралистичних кемпінгах, опис яких переповнений зображенням різноманітних оргій, герої часто відвідують еротичні шоу й знімають повії, опиняються в психіатричних лікарнях. Герої романів відверто розповідають про своє статеве життя і сексуальні бажання. М. Уельбек описує жорстокі еротичні обряди одного з засновників туристичного кемпінгу в «Елементарних частинках». У «Розширенні поля борні», попри відсутність опису різноманітних оргій, одна з ключових сцен відбувається на дискотеці в клубі. Легко впізнавані фігури античної фольклорної гри, як блазень, шахрай, шарлатан, гетера та інші персонажі-маски – типові герої меніппейного світу. Ці ж маски впізнаємо в героях М. Уельбека: комік Даніель¹, віто устрою секти елогімітів, повії, тайські масажистки, психотерапевти, яких М. Уельбек визначає як шахраїв.

5. «Меніппея – це жанр «останніх питань». У ній випробовуються останні філософські позиції» [1, 132]. М. Уельбек правдоподібно описує проблеми людського існування, поєднуючи наукову фантастику, теми клонування, свободи сексуального життя, проблему життя та смерті, що спонукає до роздумів про долю людини у сучасному світі

6. Щодо шостої особливості, яка містить твердження, що в меніппеї «з'являється потрійна побудова: дія і діалогічні віто уст переносяться з Землі на Олімп і в пекло» [1, 133], то ми не знаходимо її наочного втілення в романах М. Уельбека. Персонажі аналізованих нами творів не здійснюють

мандрівок на небо або в пекло. Та меніппейні хронотопи численно втілені в романах письменника. Однак, як і меніппейний універсум, художній космос М. Уельбека має свою просторову ієрархію. Так само, як і в меніппеї, аксіологічна шкала, що відповідає окремим просторовим локусам, руйнується або трансформується. В романах М. Уельбека ми знаходимо «вищий» світ (для героїв він знаходиться або в екзотичних країнах, або в кемпінгах, де панує свобода сексуального життя, і втілює для них рай); «нижчий» світ символізує кладовище як своєрідний «вхід» до потойбіччя; «середній» світ представлено приземленими, побутовими локусами: поїзд, квартира, офіс. Таким чином, трирівнева меніппейна побудова втілюється в такий модифікований спосіб.

7. Сьома особливість меніппової сатири – особливий тип фантастики: «спостереження з якої-небудь незвичайної точки зору» [1, 134]. Розповідач роману «Елементарні частинки» веде розповідь з майбутнього і ми припускаємо, що це і є нова створена вченими істота. Один з оповідачів роману «Можливість острова» Данель 23, 24 – клонована неолюдина, що читає і коментує історію життя свого попередника Даніеля 1, знаходячись у фантастичному просторі. Хоча оповідачі «Розширення поля борні» та «Платформи» не є фантастичними, вони займають ретроспективну позицію щодо подій, які описані у романах.

8. Одна з рис меніппеї – «зображення незвичайних, ненормальних морально-психічних станів людини – божевіль усякого роду («маніакальна тематика»), роздвоєння особистості, невгамовної мрійливості, незвичайних снів, пристрастей, що межують з безумством, самовбивств і т. п.» [5, 134]. Такі стани насичують усі досліджувані нами твори. Оповідача роману «Розширення поля борні» охоплює невгамовне бажання побачити вбивство молодої закоханої пари, потім він потрапляє до психіатричної лікарні у стані глибокої депресії, і цей стан супроводжується жахливими мареннями, наприклад, бажанням «схопити ножиці, всадити їх собі в очі й вирвати» [5, 100]. Персонаж «Елементарних частинок» Брюно також потрапляє до психіатричної лікарні, а його зведений брат Мішель покінчує життя самогубством. Майже всі персонажі М. Уельбека охоплені нестримним сексуальним бажанням, що й призводить до тяжких депресій. Даніель 1 – протагоніст роману «Можливість острова» – також заподіяв собі смерть після того, як був покинутий молодою коханкою. А Мішель – головний герой «Платформи» – після смерті коханої Валері живе самотником, і єдиним його заняттям є вмикання/вимикання кондиціонера.

9. Наступна риса меніппеї, за М. Бахтіним, – «сцени скандалів, ексцентричної поведінки, недоречних промов і виступів, тобто всіляких порушень загальноприйнятого й звичайного ходу подій, установлених норм поведінки й етикету, у тому числі й мовленнєвого» [1, 135].

У досліджуваних нами романах скандальні сцени зображуються досить часто. В «Розширенні поля борні» оповідач ридає після прохання колеги роз'яснити йому комп'ютерну програму, дає ляпас дівчині, коли та просить його не палити в офісі, пропонує жінці-психологу з ним переспати. Також

можна згадати неналежну поведінку Брюно біля своєї помираючої матері. Сидячи перед її ліжком, він говорить: «Ти лише стара шльондра. <...> Ти заслуговуєш на те, щоб здохнути» [7, 234]. Безглуздою є поведінка Даніеля I під час вечірки на честь Дня народження Естер, коли він зрозумів, що втратив своє кохання.

10. «Меніппея наповнена різкими контрастами й віто устрою й поєднаннями. <...> Меніппея любить грати різкими переходами і змінами, верхом і низом, підйомами й падіннями, несподіваними зближеннями далекого і роз'єданого, різноманітними мезальянсами» [1, 135]. У романах М. Уельбека знаходимо численні поєднання протилежностей. У «Розширенні поля борні» священник має інтимні стосунки з молодою дівчиною, у «Платформі» тайландські проститутки зображені як милі, привітні дівчата.

У «Можливості острова» успіх віто устрою йної секти елогімітів будується на брехні: адепти вірять у воскресіння пророка, хоча той просто був замінений власним сином. Це «диво» сталося через убивство засновника секти коханцем молодої дівчини, яку обрав для себе пророк. Щоб приховати цей факт, керівники секти вирішують оголосили, що пророк помер, щоб переродитися в новому молодому тілі, а дівчину, яка стала свідком, убивають. Тобто нова релігія базується на жорстокості і вбивстві і ще й порівнюється з християнством: «Коли на третій день Христос воскрес, у це не повірив ніхто, крім перших християн; саме за таким принципом вони й визначилися: ті, що вірять у воскресіння Христа» [6, 249].

11. Як зазначає М. Бахтін, «меніппея часто містить у собі елементи соціальної утопії» [1, 136]. Утопії, або скоріше антиутопії, репрезентовані у всіх досліджуваних нами романах досить виразно, окрім «Розширення поля борні». Створення нової людської раси фігурує в «Елементарних частинках» і «Можливості острова», а місця «земного раю», що пов'язані зі свободою сексуального вибору, зображені у «Платформі» і також в «Елементарних частинках».

12. «Для меніппеї характерним є використання вставних жанрів: новел, листів, ораторських промов, симпосіонів та ві..., характерним є змішування прозової і поетичної мови» [1, 136]. М. Уельбек часто користується цим прийомом. У романах ми знаходимо вставні анімалістичні байки, листи, а також власну поезію. Ці поетичні вставки носять, як правило, іронічний характер. Роман «Можливість острова» містить найбільшу кількість уставних жанрів, а саме віршів.

13. «Наявність вставних жанрів посилює полістилістичність і політональність меніппеї» [1, 136]. Справді, тон оповіді різко змінюється від дистанційного іронічного на, навпаки, співчутливий.

14. Остання особливість меніппеї – її публіцистичність. «Це свого роду «журналістський» жанр античності, який гостро відгукується на ідеологічну злобу дня» [1, 136]. Меніппейні твори «наповнені відкритою і прихованою полемікою з різноманітними філософськими, релігійними, ідеологічними, науковими школами, напрямками і течіями сучасності...» [1, 136]. Соціально-політичні проблеми порушуються в романах М. Уельбека, тексти переповнені полемікою з філософами, з релігіями (іслам, а також різноманітні секти), з фемінізмом, взагалі, з ідеями сексуальної революції 68-го року.

Отже, особливості меніппеї, які були визначені М. Бахтіним, у зазначених романах М. Уельбека простежуються досить послідовно і виявляються з більшою або меншою інтенсивністю. «Сучасна жанрова теорія не повинна орієнтуватися на усталені ознаки жанру як провідні, вона має усвідомити, що жанр тільки тоді існує, коли має мінімум усталених ознак, коли вплив традиції не перебільшує впливу агоністичного поштовху до істини, який спрямовує жанр у бік трансформацій» [2, 73].

Література

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – 3-е изд. – М. : Художественная литература, 1972. – 470 с.
2. Бовсунівська Т. В. Когнітивна жанрологія і поетика : монографія / Т. В. Бовсунівська. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 180 с.
3. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства / Н. Х. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.
4. Ланге В. «Элементарные частицы» Уэльбека и мениппова сатира» / Вольфганг Ланге; [пер. с нем. Е. Драйтовой] // Иностранная литература. – 2005. – № 2. – С. 237-255.
5. Уельбек М. Розширення поля борні / Мішель Уельбек; [пер. з франц. Іван Рябчий] // Всесвіт, 2007. – № 3–4. – С. 105-106.
6. Уельбек М. Можливість острова / Мішель Уельбек; [пер. з франц. І.С. Рябчий]. – Х. : Фоліо, 2007. – 414 с.
7. Уельбек М. Елементарні частинки / Мішель Уельбек; [пер. з франц. Р. В. Мардер]. – Х. : Фоліо, 2005. – 287 с.
8. Уэльбек М. Платформа // Мишель Уэльбек; [пер. с франц. И. Радченко]. – С.-Пб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 288 с.

Анотація

Риси меніппеї в романах Мішеля Уельбека. Стаття присвячена визначенню рис меніппеї в романах М. Уельбека. Розгляд творів письменника скрізь призму меніппейної сатири дозволяє розкрити питання семантики меніппеї в сучасній прозі й виявити її стильові домінанти. Визначено, що особливості цього жанру в романах М. Уельбека простежуються досить послідовно і виявляються з більшою або меншою інтенсивністю.

Аннотация

Черты мениппеи в романах Мишеля Уэльбека

Статья посвящена определению черт мениппеи в романах М. Уэльбека. Рассмотрение произведений писателя сквозь призму мениппейной сатиры позволяет раскрыть вопросы семантики мениппеи в современной прозе и выявить ее стилевые доминанты. Определено, что особенности этого жанра в романах М. Уэльбека прослеживаются достаточно последовательно и проявляются с большей или меньшей интенсивностью.

Annotation

The menippeah traits in the M. Houellebec's novels.

The article is devoted to study of the menippeah traits in the M. Houellebec's novels. The review of the author's works through prism of the menippean satire enables to explain the questions of the menippean semantic in the modern prose and discover its style dominants. It was defined that particularities of this genre in the M. Houellebec's novels are traced consistently and come out with more or less intensity.